

IV

Сахарні стояли за великим ставком, захищені глибоким ровом і обгороджені стіною. Шлях вився до великої мурованої брами; коло брами стояла сторожка для вартового, помальована білими й чорними смугами, як малюють скарбові сторожки для москалів. Бурлаки ввійшли в браму і побачили цілий невеличкий городок. Перед ними була зовсім міська вулиця з мостовою, з тротуарами. По обидва боки стояли невеликі муровані домки з здоровими вікнами; коло їх зеленіли садочки. То були житла для німців та для писарів. На другій вулиці стояв чималий дім директора рафинаду. Там була навіть школа, тільки не для просвіти народу, а задля того, щоб вивчить хлопців на писарів, для фабрицьких канцелярій. В кінці вулиці стояв високий будинок; то був театр — панська примха, для розваги офіціалістів, їх дочок і синів та писарів, а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі магазини, а серед майдану стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотири поверхи, з другого на п'ять. Коло самого ставка стояв рафинад та костопальні з високими чорними стовпами. За сахарнею здоровий двір був закиданий сажнями дров; звідтіля тяглась залізна дорога до заводів. Серед того двора між сажнями дров стояла парова машина; там різали колодки на дрова, складали дрова на вагони і везли їх просто до парових машин на заводи.

По всьому дворі й по тому місті сновигали позамазувані робітники, в чорних сорочках, з чорними видами. Скрізь було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукотіли та гуркотіли, аж стіни гули й трусились. З високих виводів завжди валували стовпи чорного, смердючого диму.

Бурлаки дійшли до сахарні й почали розпитувать, хто приймає людей на роботу. Робітники показали їм на один дім, де жив посесор тих заводів.

Посесор був єврей, Абрам Мойсейович Бродовський. Всі заводи належались до одного дуже багатого пана, котрий жив за границею й рідко приїздив на заводи. Єврейське господарство вже далось взнаки людям і кидалось в вічі. Огорожа місцями лежала на землі, по двору стояли гнилі калюжі; будинки були облуплені, вікна в хатах були повибивані; подекуди ціле стадо кіз гуляло по садочках і гризло дерево.

В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор. То був товстий, здоровий жид, з рудою бородою, з сірими очима, в чорній оксамитовій жилетці. На жилетці теліпався важкий золотий ланцюжок з печаткою і всякими цяцьками; на товстих куцях пальцях блищали важкі золоті персні з дорогими блискучими камінцями. Комірчики й сорочка, чорний блискучий галстук на шії були засмальцьовані, аж блищали проти сонця. Чорний довгий сюртук, вишневий оксамитовий картуз на потилиці давали йому дуже характерний вид. Невважаючи на його багате вбрання, на золото, од його тхнуло чимсь. Бурлаки впізнали той дух під багатою одежею, як вовки впізнають вовчий дух у вовчій шкурі.

— Чого вам треба? — спитав у бурлак Бродовський.

Всі робітники поздіймали перед ним шапки. Вербівські бурлаки не зняли шапок, не поклонились, тільки згорда поглядали на його, неначе вони були хазяїнами в сахарні, а Бродовський був наймитом.

— Ми хочемо стать на роботу в сахарні, — обіззався Микола згорда.

— Ну, коли хочете, то ставайте, — сказав Бродовський.

— А хіба ти приймаєш тут на роботу? — спитав Микола якось з осміхом і гордо.

Бродовський зобидився. Всі робітники осміхнулись.

— Коли хочеш ставать на роботу в мене, то не тикай на мене! Ну, що це таке з цими мужиками! Я тут хазяїн, хіба ти не знаєш, чи що?

— Авжеж не знаю! Хто тебе знає, що ти таке, — сказав Микола якось сердито, як звичайно селяни говорять.

— Чого ти кричиш на мене! Ну, я з тобою свиней не пас! Ну, коли хочеш в мене служити, то не тикай на мене, бо я тут пан, — промовив уже сердито Бродовський.

Микола трохи не загнув Бродовському в батька-матір і насилу вдержав язика; однак він уже зумисне поминав те капосне «ви». Він усе-таки бачив перед собою жида, хоч і багатого.

Бродовський, взявши в посесію сахарні, довго морочивсь, поки привчив людей казати йому «ви», а хто на його тикав, тому він довго не видавав плати за роботу. Одні захожі бурлаки довго не гнулись, та все тикали на його, на дітей, навіть на його жінку, хоч вона зовсім була схожа на паню.

Бурлаки згодились з Бродовським по три карбованці на місяць на його харчах і пішли до казарм.

— Чи не комедія, вражого сина, з жидом! — сказав Микола. — Служили панам, а це вже довелось служити жидам. Покуштуємо ще жидівського хліба, який він на смак.

Бурлаки ввійшли в казарми. Казарми, довгі без міри, були ще поганші, ніж на стеблівській сахарні. В хаті було повно барлогу, як у свинюшниках; там стояв якийсь чад од мархотки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, от кислого борщу, од бурлацьких онуч.

На заводах задзвонили в дзвоник. Густими рядками потяглися люди з заводів. Одні пішли в містечко; за всі дні найняті робітники пішли на обід в казарми.

Бурлаки посідали обідать. Кухарі насипали з великих казанів у миски борщ. Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку. В борщі була сама за себе бутвина та квас; подекуди тільки плавали таргани замість м'яса. Після борщу подали кашу. Каша була з тухлого пшона, а старе сало тхнуло лоєм. Хліб був чорний, як свята земля.

— Ото каша! — промовив Микола. — І в Вербівці бідував, а такого добра не їв. Чи й сам пан жид їсть таку кашу?

— Поживеш, чоловіче, покуштуєш ще й кращої каші, — обізвався один бурлака.

Дзвоник задзвонив, і всі бурлаки знов пішли на роботу. В казармах zostалися самі вербівці, zostалися і задувались. Кожний згадував за свою хату, за свою жінку, своїх дітей. Микола сидів і журился.

— Чи доведеться нам коли вернуться додому? — спитав Кавун наче сам у себе.

— Як ухопить нашого пана, то, може, й повертаємось, — промовив Микола.

— А коли ж то його вхопить, коли він здоровий, як віл, — знов обізвався Кавун і похилив на стіл свою русяву голову, своє довгообразе лице з тонким рівним носом і з довгими вусами.

— Та й смердить же наша хата! — сказав Микола і вийшов надвір. За ним вийшли і другі вербівці.

Казарми стояли над самим ставком. Ставок був здоровий і далеко розлився в поле між двома невисокими горами. За ставком, од самого берега йшов на гору старий ліс високою рівною стіною, переходив гору й ховався в долині, за горою. Половина лісу вже пішла на сахарні, а друга половина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красі, ніби хтось зумисне насадив його стіною до самого ставу. Товсті граби, берести, дуби, кленки стояли, ніби густо наставлені стовпи, з зеленою покрівлею зверху. Круглі зелені широкі верхів'я вкривали ліс зверху, ніби зеленими шатрами. А там далеко на яру блищав ставок, зеленіли береги; а далі в воді стояв стінами густий темно-зелений оситняг. Його тоненькі гнучкі стебла здалеки були схожі на купи павутиння. Він одбивавсь у воді ще тоншим, ще ніжнішим, неначе під водою плавав зелений пух.

Бурлаки хотіли скупатись, але глянули в воду і побачили, що вода була густа й смердюча. Дохла риба плавала коло берегів: в ставок випустили маляс і зробили з його смердюче багно; ставна вода була гнила.

Вербівці стали на роботу в сахарні. Ця робота була для їх легша од роботи на полі, але зате нудніша. На полі, на чистому повітрі було якось веселіше й охотніше робить, ніж коло машини,

між стінами, на помості, слизькому й липкому од розлитого смердючого малясу.

Минув місяць. Бурлаки пішли до посесора за грішми. Бродовський сам одлічував плату робітникам, неважаючи на те що був дуже багатий: він був з простих євреїв. Микола стрів на подвір'ї Бродовського жінку. Вона була убрана зовсім по-панській, але її лице, її нечепурна одежа, чорний поділ спідниці і розкудане волосся на голові — все це показувало, що вона не панія.

— А де твій чоловік? — спитав Микола в посесорші.

— Що ти, свиню! Ну! Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць.. Ніяк не привчимо цих хамул, як треба розмовлять з панами.

— Авжеж пак! Хіба я дурно робив місяць, — сказав Микола. Бродовська пішла жалітись на бурлак до свого чоловіка.

Бродовський вилаяв бурлак, одлічив і видав гроші і вилічив за всі дні, коли бурлаки були слабі й не були на роботі. Бурлакам довелось забрати не всю свою місячну плату.

— Ну, не забагатіємо в цього пана! — промовили бурлаки, вийшовши з двора.

Бродовський поставив шинок коло самих заводів, хоч усі шинки в містечку були закуплені в дідича таки Бродовським. Бурлаки в шинку оддавали Бродовському назад за його горілку зароблені в його гроші.

Була неділя. Бурлаки просто од посесора потяглися до шинку і з горя пропили трохи не всі свої гроші. Микола пив чарку за чаркою; жид наливав та все не доливав на палець, бо з тих недоливків зоставались у його в кишені сотні карбованців. Коло шинку сиділи музики і грали; бурлачки танцювали з бурлаками. Микола на той час забув і Вербівку, і Нимидору, і свою хату, і свого страшного пана; запив все своє горе і вже жив у якомусь іншому світі, веселому, гудячому, — неначе він знов удруге парубкував.

— Грайте, музики! буду танцювать! — крикнув Микола, піднявши рукою високо шапку вгору.

Музики заграли, і Микола пішов садить гопака. Той гопак був страшний; здавалось, ніби сам сатана вирвався з пекла на волю. Його темні очі ніби горіли, як жарини, а волосся розпатлалось; бліде лице почорніло і неначе посатаніло. То був не молодий Микола з тонким станом, з парубочим веселим лицем; то був бурлака, що був ладен пити й гулять хоч весь день.

— Грайте дрібніше, бо морду поб'ю! — крикнув Микола несамовито і потяг одну бурлачку у танець. Він так обкрутив її кругом себе, що на бідній бурлачці затріщала свита, і вона ледве вирвалася з його рук.

До пізньої ночі грали музики; до пізньої ночі пили й танцювали бурлаки, доки не витрусили з кишені усіх зароблених грошей.

Настала зима. Бурлаки стали на роботу в Бродовського на цілу зиму. Посесор так харчував бурлак, що в великий піст в його казармах почався помірок. Заслабла одна молодиця і вмерла наглою смертю; потім заслаб один чоловік і не діждав до вечора. Другого дня знов заслабло кілька чоловік. Бродовський, взявши в посесію сахарні в одного великого пана дідича, одразу заплатив багацько грошей і через це мусив позичити чимало грошей в заможного купця в Лебедині, Шмуля Каплуна. Шмуль згодився позичити, але вимовив таке завсідне право, щоб його зять харчував робітників в сахарнях за три карбованці от душі, аж доки посесор виплатить усю позичку. Шмулів зять закупив на харчування бурлак багато тарані за дуже малу плату. Тараня була дуже давня, лежана, трухла й гнилувата. Од неї бурлаки зараз почали слабіть, а потім по бурлаках пішов такий помірок, що за його пішла чутка по околиці та й скрізь. Робітників умирало багато.

Посесор, вважаючи на себе як на пана, задер вгору кирпу проти попа. Він звелів самим бурлакам ховати мерців. Піп, не довго думавши, дав звістку благочинному.

Почалось діло. Тоді посесор побачив, що накоїв лиха, ледве загасив діло сотнями карбованців. Він скуб себе за пейси, за бороду і мусив платити попові давню плату за фабрицьку

парафію.

А тим часом пошесть пішла по всіх казармах. Люди не переставали слабіть і вмирати. Між бурлаками почалася тривога: одні казали, що пани насипали зумисне в криниці отрути, другі казали, що посесор годує людей собачим м'ясом. Пішов по казармах гомін, клекіт. Микола правував над усіма, давав привід, кричав на весь двір, що жиди наслали пошесть на людей. Ватага бурлак знялася, пішла до посесора й побила йому вікна. Посесор тим часом з жінкою й дітьми утік в містечко і пересидів лиху годину, доки бурлаки не втихомирились. Тим часом він дав знати в стан. Становий набіг на заводи з москалями, з доктором та з попом. Доктор заглядав у криниці, куштував воду, ходив по заводах, по казармах, ходив чогось понад ставком, по двору, заглядав у пекарні, в казани, заспокоював бурлак; але сам боявся покуштувати бурлацького борщу з гнилою таранею, з додатком пацюків для присмаки. Він звелів обчистити і вимазати казарми, але, неважаючи на те, бурлаки почали потроху втікати з заводів. Наші вербівські бурлаки ждали тільки, доки трохи протряхне надворі. Вони задумали тікати далі, на херсонські степи. А тим часом несподівано заслаб Кавун. Він довго не признавався, що він слабий, насилу волочив ноги, а все-таки ходив на роботу. Він боявся лазарету, як пекла, бо з того лазарету мало хто вертався до казарм.

Одного вечора Кавун звалився з ніг; його перевезли в лазарет. Ні один вербівець не впізнав би тепер Кавуна, колись здорового, кремезного, широкоплечого чоловіка, з довгообразим лицем та рум'яними щоками.

Кавун лежав на голому полу, прикрившись старою свитою, і стогнав. Смутно блищав вечір у вікно, і жовте, як віск, Кавунове лице ледве було видно проти вікна. Щоки його позападали, рум'янець зник, ніс загострився; темні очі стали якісь ніби втомлені й дивились непорушно на стіну, неначе на тій стіні Кавун читав своє гірке життя. Микола сидів коло його й думав думу, похиливши на груди голову. Інші вербівці стояли коло полу, бо слідком за Миколою й Кавуном почало прибувати на заводи багато вербівських людей. Не один десяток уже втік з Вербівки од пана Бжозовського.

Кавун стогнав та все не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкий темний вечірній дід. На замазаній стіні темніли чорні плями, місцями червоніла цегла з-під обколупаної глини. Минула година, і Кавун все дивився очима на ту стіну і не міг опам'ятатись: перед ним ніби манячили то милі, то страшні картини на тій стіні. От зазеленіла вербами Вербівка, вся облита гарячим сонцем, зазеленіла його левада над Раставицею; забіліли стіни його хати, і він засміявся тонкими смажними губами. Потім перед його очима усі верби ніби спалахнули страшним огнем; небо вкрилось хмарами; день змінився на ніч... Верби стали стіжками на панському току, і чорне небо замиготіло страшним полум'ям; весь тік, вся Вербівка вже ніби палала перед його очима. Горіла його хата; йому здалось, що в хаті його жінка з дітьми, що вони от-от згорять в тому страшному вогні.

— Рятуйте жінку, дітей! Хто в бога вірує! — крикнув Кавун. — Миколо! Нимидоро! Рятуйте моїх дітей!

Нимидорине ймення неначе ножем уколело Миколу в саме серце, і гаряча сльоза скотилась з його очей.

І здалось Кавунові, що горить його двір, палає його клуня, горить земля під його ногами, горить і клекотить вода в ставку. Йому гаряче й боляче: його душить у горлі дим, а жаль за жінкою, за дітьми давить слізьми його горло... от-от задавить його на смерть...

Він придивляється, а з полум'я витикаються скелі, витикаються скелисті береги понад Россю, червоні, ніби розпечене червоне залізо. Перед ним, неначе з землі, одразу висовується високий, як стовп, камінь, весь червоний, як жар, а на тому камені стоїть Бжозовський. На Бжозовському палає одежа, палає волосся на голові; з його ллється потьоканами кров по гарячому камені.

— Ага! А що! Піймався! І ти в пеклі! А добре тобі в тому полум'ї! — простогнав Кавун, і перед його очима камінь з паном пішов під землю, а на тому місці закрутились фабрицькі колеса, замахала, наче крилами, парова машина, заклекотіли казани з малясом, а між тими колесами закрутились чорні дідьки з рогами, з хвостами, з цапиними бородами, з огняними висолопленими язиками. Між ними знов закрутився пан, закрутивсь осавула, жид-шинкар, закрутився Бродовський. Та вся ватага танцювала, плигала, бігала, верещала й стукотіла. Чорти перекидались машинами, машини махали головами, хвостами, а з тих машин летіли на всі боки сахарні білі голови і били Кавуна по голові, неначе хто безперестану бив його в тім'я залізним обухом.

— За що ви мене б'єте? За що катуєте? — знов несамовито крикнув Кавун на всю казарму й ніби прокинувся; через його очі знов зирнув розум. Кавун затих, глянув на Миколу, на вербівців.

— Чи впізнаєш мене, Петре? — промовив до Кавуна Джеря.

— Впізнаю, — насилу вимовив Кавун.

— Чи не покликать попа, щоб тебе висповідав? — обізвався один бурлака.

— І вже! Дай мені спокій. Вже смерть моя за плечима, — сказав Кавун. — Мабуть, я вже не встану. Брати-товариші! Коли хто вернеться додому, накажіть моїй жінці, нехай не журиться, не плаче, та нехай доводить до розуму дітей.

— Щоб вийшли здатні до панської роботи... — сумно промовив Микола.

— Не думав я, будши хазяїном, що мені доведеться помирати на чужій стороні, в цьому лазареті, — неначе нишком промовив Кавун. — Ой боже мій милосердний! За що ж ти мене так тяжко караєш? Бодай все моє горе, всі мої сльози впали на того душу, хто мене пустив по світі бурлакою.

Кавун заплакав, але в його вже сліз не було: його сльози висохли, бо вже його живоття висохло до решти, до останньої краплі.

— Хоч поховайте мене по-людському закону. Нехай посесор не викидає мене на смітник, як викидав других бурлак. Я ж працював на його душу; він здер з мене моє грішне тіло, а пан висав мою кров. Простіть, брати-товариші! Може, я в чому перед ким винен... Може, я був винен перед громадою, перед вербівцями. Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці. Як вернетесь в Вербівку, то кланяйтесь жінці та скажіть, нехай мене не жде й не сподівається в гості.

Сумно було в лазареті. Надворі поночіло. Петро вмер на чужині між чужими людьми. Бурлаки сиділи й стояли кругом його, мов кам'яні. Кожний думав про себе, про свою долю.

«Що ж далі буде з нами?» — думав кожний бурлака. «Що ж буде далі зо мною? — думав Микола. — Невже ж колись і Нимидора почує про мою смерть на чужині?»

Микола почувив, що на його голові волосся піднімається вгору. І ніколи йому так не хотілось вернутись у свою хату, до своєї Нимидори; йому забажалося хоч побачитися та поговорити на одну хвилину, — та пан був живий. Втікачі недавно принесли звістку, що у Вербівці все було так, як і передніше, що пан розпитує скрізь по сахарнях та шукає Джері, щоб на йому зігнать свою злість.

Після Кавунової смерті в посесора zostались його гроші за цілий місяць. Як настав обліч, вербівці почали нагадувать за ті гроші. Микола просив Бродовського оддати ті гроші йому до рук; він думав передати їх в церкву на помин душі небіжчика.

— Авжеж! Так оце й дам бурлаці в руки чужі гроші! — сказав Бродовський. — Знаю я, в яку церкву ти однесеш гроші: ти їх проп'єш у шинку, бо ти ж напропали гуляєш.

— Не проп'ю, а оддам у церкву, — сказав твердим голосом Микола.

— Я й сам оддам на церкву, — сказав хазяїн.

— Чи бог же прийме з ваших рук ті гроші за душу небіжчика?

— Що ти мені допікаєш отими дурущами! Я тебе поведу в поліцію до станового.

— Може, оддасте в москалі? — вже грубо промовив Микола.

Бродовський зверетенився й почервонів.

— Чого ти чіпляєшся? Я й твоїх грошей не оддам; ще й напишу панові, що ти служиш в моїй сахарні.

При цих словах в Миколи очі заблищали. Він ледве вдержався, щоб не луснуть Бродовського, і тільки приступив до посесора ближче на ступінь.

— Гвалт! То ти мене смієш лаять? Ти думаєш, я не знаю, звідкіля ти? — крикнув Бродовський.

— А хіба не варт лаять? Хіба ми не знаємо, як ви не додаєте грошей, годуєте нас собачим м'ясом або здохлятиною та пацюками? Знаємо, як ви приймаєте буряки од мужиків. Панські буряки важите, а мужичих і не важите, а приймаєте навмання, як собі хочете, а потім платите, скільки схочете. Знаємо вас!

І Микола неначе загарчав, ледве здержуючи голос і лайку в горлі.

Бродовський, одначе, стерпів бурлацьку ширість і навіть лайку; він боявся порозганять бурлак з заводів. З робітниками було тоді дуже трудно. З містечка люди йшли на роботу з великою неохотою, і тільки важка нужда гнала бідних на роботу до Бродовського.

Надворі стало тепліше. Бурлаки почали змовляться, щоб утікати од Бродовського, і радились, куди тікати. Пішов гомін по казармах. Одні хотіли йти на заводи, другі раяли йти на заробітки на степи або на Басарабію.

— Вже мені осточортіло тинятись по сахарнях, — промовив Микола. — Ходім, бра, ще на степи. Адже ж і наші вербівці не раз ходили на заробітки на степи і в Одес. Декотрі поприносили додому чимало грошей.

— Коли на степи, то й на степи, — загомоніли вербівці. Їм хотілось вибратись на поле, на степ. Всі вони позвикали робить влітку на полі, на вольному повітрі; всі любили хліборобство. До вербівців пристало ще кілька бурлак, і, як тільки надворі потеплішало, бурлаки накупили харчі, забрали клунки на плечі й помандрували на широкі херсонські степи.

— От тобі й Абрам Мойсейович! Зоставайся з своїм скарбом! — промовив Микола до бурлак, виходячи на сході сонця з сахарні.

Бурлаки вийшли на гору, глянули з гори на сахарні, і їм стало веселіше на душі. Після смердючої казарми, після смороду од гнилого малясу, од горілих кісток, од диму й чаду на сахарнях світ божий наче сміявся до їх зеленою весняною травою, синім небом та чистим польовим повітрям. Бурлаки йшли та йшли, минали здорові села, хутори, минали багато сахарень, минали ліси й яри. В селах часом їх пускали люди на ніч, але частіше їм доводилось ночувати надворі під корчмами або в корчмах. Вже вони минули Чигиринщину. Лісів стало менше, тільки по долинах траплялися невеликі байраки. Гори й долини зрівнювались. Села траплялись все рідше, а далі перед ними розіслався широкий степ, широкий на всі боки, скільки можна було скинути оком. Вони йшли день, йшли два, і не бачили ні одного села, ні одного хутора по дорозі. Молода трава ясно блищала на весняному сонці. Між травою купами жовтіли круглі квітки кульбаби, синів ранній степовий сон. Птиці крутились в небі й щebetали в широкому просторі. На бурлак повіяла широким крилом золота воля, воля од усякого лиха, од усякого безталання, од страху перед паном, перед панщиною та некрутчиною.

— Господи, як тут просторно, як тут широко! — промовив Микола. — От би де сховатись у будлі-якому яру або в балці од усіх наших ворогів.

— Тут уже нас не впіймає Бжозовський і не присилує робить панщину, — обізвались бурлаки.

Бурлаки звернули в яр на одпочинок. В тому яру вилаась невеличка течія і ховалась далеко-далеко, між спадистими горбами. Понад потоком зеленіли густі очерети, скільки можна було осягти оком. Подекуди між очеретом та оситнягом блищали невеличкі плеса, чисті й ясні, як дзеркало, а кругом їх стояв рівною стіною густий оситняг. Надворі вечоріло. На заході небо

почервоніло й запалало вогнем, розкидані легенькі хмарки, ніби гурток лебедів, і степ, і очерет облились рожевим світлом.

Бурлаки посідали над водою, намочили житні сухарі й почали вечерять. Вони були потомлені, аж тлінні. Ніхто з їх і слова не промовляв. Велика тиша, рожевий світ по зеленому степу засмутив і без того смутні їх душі.

Сонце сіло. Почало смеркати. Микола назгрібав торішнього сухого очерету, сухої осоки й розпалив багаття. Бурлаки полягали навкруги на свитках і дрімали. На далекому плесі кахкала дика качка, зашелестіла в оситнягу, збила крилами воду й перенеслась над огнем, неначе грудка чорної ріллі. Крик замер, і весь степ знов ніби замер у сні.

Бурлаки почули легкий шелест в оситнягу недалеко од багаття: щось ішло і прямувало до їх. Хо́да була людська. Трава шелестіла під ногами, людина ввійшла в ясний кружок, розкинутий червонуватим огнем. Заблищала червонуватим світлом чиясь голова, а далі заманячило лице з чорними вусами. Просто до вогню ішов якийсь чоловік в чорній старій свиті, в драній шапці, з торбиною на плечах.

— Добривечір вам, люди добрі! — промовив чоловік. — Чи приймете до себе на ніч?

— Доброго здоров'я! — тихо й знехотя обізвались бурлаки, повернувши до того чоловіка голови. — Сідай, чоловіче, коло багаття та грійся, коли хочеш. Ми й самі думаємо ночувати отутечки просто неба на землі.

Чоловік сів на порожньому місці коло вогню й поклав торбину коло себе. Огонь блиснув на його лице і проти вогню заблищали його чорні швидкі очі і забігали разом по всіх бурлаках, неначе він дививсь zarazом кожному в очі. Кирпатий, круглий, як картопля, ніс, коротке лице, чорні брови й блискучі, круглі, як терен, очі, гостре маленьке підборіддя, — все в йому виявляло чоловіка швидкого, проворного, навіть хижого. Його голова, прикрита чорною драною шапкою, нагадувала нічну хижку птицю з коротким дзьобом, з круглими очима. Бурлаки мовчали й курили люльки, поглядаючи ско́са на якогось зайду.

— Звідкіля вас бог несе? — спитав чоловік, витягаючи з гамана люльку й набиваючи її тютюном.

— Здалека, чоловіче, — промовив Микола.

— А куди вас бог несе? — знов спитав чоловік, запаливши люльку і потягнувши з неї дим так здорово, що тютюн затріщав і запалахкотів.

— І самі не знаємо, чоловіче, — обіззався один бурлака. — Ми йдемо на заробітки.

— Певно, повтікали од панів? — спитав чоловік.

— Може, й повтікали; хто його зна... — насилу промовив Микола, не виймаючи люльки з губів.

— Та й я втік од свого пана, і вже блукаю не один рік по цих степах. Я знаю тут усякі місця. Коли приймете мене до своєї ватаги, то я вам на степах скрізь дорогу покажу і, може, стану вам в пригоді.

Бурлаки дивились на чоловіка і мовчали. Швидка розмова, швидкі очі, проворні руки, проворні рушення — все те було не підхоже до якогось віковичного хлібороба-кріпака.

— Куди ж ви прямуєте? Чи в Крим, чи на Дін, чи на Басарабію? — знов спитав їх чоловік лепетливим язиком.

— Сказати по правді, чоловіче, ми й самі ще добре не знаємо, де знайдемо пришиб.

— Я був по всіх усюдах в цих краях, був і в Криму, був в забродських ватагах на Дніпрі й на Дністрі, служив і в панів, а тепер думаю простувати на Басарабію.

— Чому ж доконешне на Басарабію? — спитали бурлаки.

— Та тим, що тут в степах уже розплодилась сила станових, вже геть-то почали чіплятись до бурлак за паспорти, а на Басарабії не гурт-то питають про паспорти. Коли хочете, то ходім на

Басарабію на заробітки.

Бурлаки зглянулись і все подивлялись на проворного бродягу, все чогось не йняли йому віри.

— Ви погане місце вибрали: тут трохи вогко, а там далі над річкою сухіше. Я ці всі місця добре знаю.

Бурлаки мовчки курили та все поглядали на свої клунки.

— Просимо вечерять! — промовив чоловік, виймаючи з торби окраєць хліба, сіль та цибулю.

— Вечеряй на здоров'я! — промовили бурлаки. Полягали бурлаки кругом багаття, підмостивши клунки під голови, і почали дрімать. Декотрі, одначе, поприв'язували клунки до рук мотузками й довго не спали, доки незнайомий чоловік не впав на траву, як куля, і не захріп на весь яр.

Другого дня вдосвіта бурлаки повставали, полапали клунки: все було на своєму місці. Вони позмивались коло плеса, помолились богу і збудили незнайомого чоловіка. Він схопивсь ніби опечений, протер очі, позіхнув і пішов вмиватись, навіть не перехрестившись.

— Мене звуть Андрій Корчака. Коли хочете послухать моєї ради, то рушаймо на Басарабію. На степах тутечки вештається багато панів; ще якраз колись натрапимо на своїх.

— А що, браття! Чи не послухать нам цієї ради? — спитав Микола в своїх товаришів. — Хіба ж нам ще не остогидли ті пани?

— Як на Басарабію, то й на Басарабію, аби тільки. зайти як можна далі, — обізвались бурлаки.

Всі рушили за ватажком Андрієм Корчакою.

Йшли вони день і ввечері добились до степової корчми. Корчма була збудована з сірого піскуватого каменя й стояла необмазана. В корчмі сиділи жиди, держали горілку й закуску і за все брали чималі гроші. В корчмі служила за наймичку стара баба, бурлачка з Подільської губернії. Кругом корчми слалосся на всі боки рівне поле. Бурлаки випили по чарці горілки, з'їли по шматку хліба з цибулею і переночували під корчмою. Вони розпитали в жидів, чи не можна де в близькому селі стать на роботу на тиждень або на два. В їх було обмаль грошей, а до Басарабії ще було далеко. Жид справив їх на село Колонтаївку, де в пана на ціле літо наймались строкові бурлаки.

В невеличкому яру перед їх очима розкинулась Колонтаївка. Село було степове; на яру й попід горбами стояти маленькі хатки-мазанки з невеличкими вікнами; коло хат стирчали хліви з високого очерету, вкриті зверху очеретом. Скот заганяли в загороди, тільки обкопані ровом, а замість тину за ровом лежали купи гною або стояли стіни, — так само з очерету. Ніде не видно було ні комор, ні високих клунь. Хліб складали в стіжки й молотили на току проти неба або гарманували кіньми та волами, перетираючи розкидані снопи важкою колодою, причепленою до коней. На цілому селі не видно було ні одного дерева, навіть верби. То було село зовсім солом'яне та очеретяне. Вся Колонтаївка рябіла й чорніла серед степу чорними покрівлями хат, жовтіла очеретяними тинами та високими окопами. Все було сіре, невеселе, тільки кругом панської білої мурованої хати росли густі зелені акації та абрикоси. За селом на горбу стояли три низенькі вітряки з шістьма крилами.

— Та й погані тут села! Не доведи господи жить в такому селі! — казали бурлаки.

— Ця Колонтаївка не схожа на нашу Вербівку, — промовив Микола.

Бурлаки ввійшли в село і побачили, що в людей дуже багато овець та товару, що люди в тих степах не так бідують, як їм здавалось. Вони пристали до корчми, розпитали про пана і пішли до панського двору. Пан хотів умовитись з ними на ціле літо, до покрови; але бурлаки згодились стати на роботу тільки на недовгий час, щоб заробить трохи грошей на дорогу, їм так допекли пани, що вони були ладні втекти од їх як можна далі, хоч на край світу.

Заробивши трохи грошей, бурлаки пішли далі до Дністра. Андрій Корчака, мов степовий

вовк, зміряв ті степи вздовж і впоперек; він вже брався до Дністровського лиману, до Чорного моря, де були рибальські ватаги.

Багато степових херсонських сіл поминули бурлаки. Вони бачили села й степові, голі й опалені гарячим сонцем; бачили села понад невеличкими степовими річечками, де вже зеленіли верби, садочки і навіть виноградники; бачили здорові багаті німецькі колонії з довгими рівними вулицями, з домами на два поверхи серед зелених садків та виноградників.